

La diversitat cultural en les polítiques públiques a Occident

El cas de Catalunya

Jordi Pascual i Saüc

PID_00141596

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. El camp de les polítiques públiques (<i>polícies</i>)	7
1.1. Política i polítiques	7
1.2. Més enllà de les polítiques públiques: el camp estratègic de les micropolítiques	9
2. La diversitat cultural en les polítiques públiques en les societats occidentals	11
2.1. Models d'integració cultural a les societats de capitalisme avançat: entre l'assimilació i la segregació	12
2.2. Més enllà de la dicotomia assimilació/segregació cultural: el camp de les polítiques locals a Europa	14
2.2.1. Les polítiques locals en relació amb la diversitat cultural a França i a la Gran Bretanya	16
2.2.2. L'experiència holandesa	18
2.3. El lent despertar del reconeixement de la diversitat cultural a l'Estat espanyol	19
2.3.1. Definició d'una política d'immigració i aparició del discurs de la interculturalitat	20
2.4. L'especificitat de Catalunya: la qüestió de la igualtat i la diferència davant les successives onades immigratòries	23
2.4.1. La immigració espanyola i la primera formulació de la diversitat cultural	23
2.4.2. La immigració estrangera i el sorgiment del discurs de la interculturalitat	24
Resum	28
Glossari	29
Bibliografia	30

Introducció

La interculturalitat ha esdevingut un dels discursos socials més en voga durant aquest tombant de mil·lenni. La qüestió de la diversitat cultural ha ocupat d'una manera creixent l'atenció del pensament filosòfic i antropològic d'Occident, i la ciència social en general s'ha vist interpel·lada sovint sobre quines són les condicions socials en què apareix la diferència cultural i com es gestiona políticament. Aquest mòdul és una proposta d'aplicació d'aquestes teories i conceptes en un àmbit concret i a la vegada proper: el camp de les polítiques públiques a l'Europa occidental, amb especial atenció al cas de Catalunya.

El que aquí us proposem és, doncs, un exercici de recerca. Un descens al nivell micropolític, per a veure quina incidència té la interculturalitat en les polítiques públiques en el nostre país. Es tracta de veure per què –i per a què– ha esdevingut rellevant l'origen cultural de les persones –de vegades, com veurem, només d'algunes persones– a l'hora de gestionar els serveis, recursos i programes que els impliquen. Per a dur-ho a la pràctica, seguirem les passes convencionals d'una investigació en ciències socials.

Així doncs, primerament, ens proveirem dels conceptes bàsics que ens perme-
tran d'il·luminar el nostre camp d'estudi. També ens fornirem de les categori-
es operatives que ens han de permetre anar més al fons i analitzar els tipus
d'actuacions dutes a terme: els conceptes de **model d'integració (assimilaci-
onista, pluriculturalista o segregacionista)**, el **tipus d'actuació** segons dife-
rents graus d'atenció de la diversitat cultural, etc.

En segon lloc, aplicarem aquests conceptes a les polítiques d'altres societats
occidentals properes a la catalana, fent èmfasi en el seu àmbit local, per ocu-
par-nos després dels marcs estatals que ens són més immediats: el govern cen-
tral i la mateixa Generalitat.

Es tractarà, en definitiva, d'explorar les possibilitats i els límits d'allò que anomenem *interculturalitat* en les polítiques, i veure el valor estratègic que té per als agents estatals i civils en joc. Una qüestió central ens acompanyarà al llarg de tot el trajecte: som davant d'un tema polític restringit que només afecta les anomenades *minories culturals*, o bé davant els gèrmens d'un debat social més ampli que, cada cop més, ens concerneix a tots?

Objectius

En acabar el mòdul l'estudiant ha d'haver assolit els objectius següents:

- 1.** Entendre els diferents focus d'aparició de la interculturalitat com a qüestió política rellevant, les distintes formulacions que se'n fan dins del camp de les polítiques públiques; i també comprendre els efectes que té per als agents en joc a les societats occidentals en general i a Catalunya en concret.
- 2.** Iniciar-se en un mètode d'anàlisi qualitativa de polítiques públiques concretes, des del punt de vista de com hi és contemplada la qüestió de la diversitat cultural.

1. El camp de les polítiques públiques (*policies*)

En aquest primer apartat del mòdul es presenten les eines teòriques necessàries per a poder fer l'anàlisi de polítiques concretes i veure si –i de quina manera– hi ha emergit la qüestió de la diversitat cultural. Aquesta anàlisi s'aplicarà a països occidentals en l'apartat segon i tercer, i específicament a Catalunya en el quart.

A continuació es defineixen les nocions de *política*, *polítiques* i *micropolítiques* d'una forma operativa.

1.1. Política i polítiques

Des d'Aristòtil, política fa referència a *ciudadà*, *civil* i *públic*, és a dir, als afers de la ciutat (no en va el terme deriva del grec *politikós*, que té la mateixa arrel que *polis*, que en grec clàssic significa 'ciutat'). Per a un dels clàssics de les ciències socials, Max Weber, el concepte polític significa l'afany de participar del poder o d'influir en la distribució del poder, sia entre estats, sia entre els grups humans que l'Estat comprèn. En una formulació més agosarada, Michel Foucault ha proposat comprendre el poder com la guerra continuada per altres mitjans.

En qualsevol cas, es tracta, doncs, de definicions àmplies: tant podem considerar qüestió *política* una decisió presa pel Govern de la Generalitat; com, suposem, les demandes que les entitats de persones amb sordesa fan a una agència qualsevol de l'Estat. Tanmateix, al llarg de la seva història recent, la ciència política s'ha ocupat, sobretot, únicament d'una part dels fenòmens polítics, d'aquells més *institucionals*: eleccions, partits, parlaments, governs; és a dir, d'allò que conformaria el *sistema polític* i que en anglès anomenen *politics*. En canvi, tradicionalment les **polítiques públiques** (en anglès, *policies*), enteses com a programes d'actuacions d'abast públic o civil, o bé no s'havien considerat, o bé havien quedat en un segon pla.

De fet, històricament, l'anàlisi de les polítiques públiques seguirà l'aparició i desenvolupament de l'anomenat *welfare state* o **estat del benestar** en les democràcies occidentals.

Lectures complementàries

Per a una definició més àmplia del terme *política*, vegeu:

N. Bobbio i N. Mateucci (Dir.). (1983). *Diccionario de Política*. Madrid: Siglo XXI; o bé la conferència clàssica de Max Weber *Politik als Beruf* ('La política com a professió'), que podeu trobar en versió castellana a:

M. Weber (1983). *El trabajo intelectual como profesión*. Barcelona: Bruguera.

Per a aprofundir en el plantejament de Foucault, vegeu:

M. Foucault (1992). *Genealogía del racismo* (p. 29 i s.). Madrid: La Piqueta.

Polity

Hi ha un tercer concepte que la ciència política ha emprat per a definir el seu camp d'aplicació: el de *polity*, que podem traduir per *comunitat política* i que alguns autors, valent-se d'una metàfora procedent de l'economia, anomenen *mercat polític*.

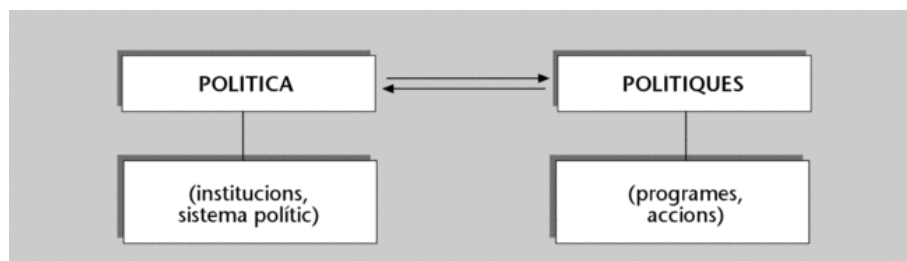
Abans i després de l'estat del benestar

Si l'entendem com el conjunt d'accions que l'Estat du a terme per amortir les condicions i els efectes del mercat, l'estat providència ve de lluny. Ja des del segle XVII, en alguns països europeus, trobem mesures de distribució de recursos als pobres, com ara les *poor laws* a Anglaterra, o de control dels preus dels cereals; això sí, més orientades a garantir el manteniment de l'ordre, que no pas seguint una inspiració redistribuïdora global.

Ara, l'estat del benestar, pròpiament dit, que implica polítiques redistributives a gran escala i sobre la base del reconeixement d'una sèrie de drets socials, s'inicia just després de la Segona Guerra Mundial. L'Estat intervé des d'aleshores de forma massiva –encara que amb diferències d'uns països a uns altres– en l'àmbit dels ingressos (redistribució de la renda), de la sanitat (sistemes de seguretat social), de l'educació (expansió i universalització del sistema educatiu), etc. Com a primera conseqüència d'aquesta mutació, els estats augmenten de volum i d'influència.

Tant el creixement progressiu durant trenta anys, com la seva posterior crisi, desencadenada per la davallada econòmica dels setanta del segle XX, però també pel fet de ser qüestionat per diversos sectors de població (joves, dones, minories), faran de les polítiques públiques de l'estat providència un terreny propici per a la recerca des de les ciències socials.

Fins als anys setanta, però, les polítiques públiques seran vistes com a totalment supeditades a factors econòmics –les polítiques depenent únicament dels recursos materials– o bé com a resultats (*outputs*) de la màquina del sistema polític (és a dir, de la *politics*), com si les polítiques fossin merament receptes del govern. No serà fins pràcticament als anys vuitanta que alguns autors han advertit la necessitat de restituir la bidireccionalitat de la relació entre política i polítiques.

Entre els avantatges d'aquest canvi de perspectiva (respecte a la ciència política funcionalista o estrictament economicista), que suposa concedir més protagonisme a les polítiques concretes, hi ha:

- el fet de permetre il·luminar actors clau de l'arena política (com ara sindicats, grups de pressió, agents locals o internacionals), que una anàlisi estatalista en excés deixava a l'ombra;
- el fet de facilitar l'anàlisi dels mètodes de gestió que l'estat és capaç d'incorporar, a partir de la seva relació amb els agents i les institucions externes.

Lectura complementària

Per a aprofundir en la relació entre l'estudi de les polítiques públiques i el desenvolupament i crisi de l'estat del benestar, vegeu el capítol I del llibre següent:

Y. Mény i J.-C. Thoenig (1992). *Las políticas públicas*. Barcelona: Ariel.

La participació ciutadana al punt de mira

Una anàlisi de les polítiques públiques com el que aquí es proposa aporta eines per a estudiar els nivells de participació ciutadana en determinats àmbits, més enllà de la participació estrictament electoral. Així, una política d'habitatge en què veïns, inquilins i propietaris són invitats a avaluar-la i pronunciar-se sobre els criteris d'accés a l'habitatge que cal adoptar (si hi ha d'haver discriminació positiva envers certs col·lectius o no, per exemple), serà més participativa que una altra on el paper dels ciutadans no va més enllà de poder optar, en cas que es compleixin uns certs requisits preestablerts, a accedir a un habitatge de lloguer protegit.

1.2. Més enllà de les polítiques públiques: el camp estratègic de les micropolítiques

Durant els últims cinquanta anys, la ciència política ha fet avançar l'anàlisi de les polítiques públiques. Com a resultat, disposem d'un concepte de *polítiques públiques* prou precís, però a la vegada encara molt restringit a l'esfera estatal. Així, segons els reconeguts politòlegs Meny i Thoenig, **política pública** és l'acció de les autoritats públiques en el si de la societat o, més precisament, el programa d'acció d'una autoritat pública. Per a ells, l'estudi de les polítiques públiques no és res més que atendre els interrogants:

"¿Qué producen quienes nos gobiernan, para lograr qué resultados, a través de qué medios?"

Y. Mény i J. C. Thoenig (1992). *Las políticas públicas* (p. 7). Barcelona: Ariel.

Ara bé, des d'altres àmbits de les ciències socials, s'han fet aportacions que permeten anar més enllà d'una definició estrictament estatalista del terme *polítiques*.

Fou Michel Foucault qui primerament i de manera més clara expressà la necessitat de superar la perspectiva dels estudis polítics centrats en l'Estat o en les seves actuacions. A aquest autor, li devem el concepte de **micropoders**, referit a les relacions polítiques quotidianes que s'esdevenen fora dels circuits estatals, tot i que hi puguin tenir connexions. Diu Foucault a propòsit de l'experiència revolucionària soviètica i a fi de no repetir-la:

"el poder no está localizado en el aparato del Estado, y (que) nada cambiará en la sociedad si no se transforman los mecanismos de poder que funcionan fuera de los aparatos de Estado, por debajo de ellos, a su lado, de una manera mucho más minuciosa, cotidiana. Si se consiguen modificar estas relaciones o hacer intolerables los efectos de poder que en ellas se propagan, se dificultará enormemente el funcionamiento de los aparatos de Estado."

Michel Foucault (1979). *Microfísica del poder* (p.108). Madrid: La Piqueta.

Si l'aportació foucaultiana ens permet portar el concepte de polítiques més enllà dels límits de l'estat, el concepte de **camp** de Pierre Bourdieu ens obre una perspectiva de les polítiques que és a la vegada dinàmica i conflictiva.

El concepte de camp de Bourdieu

Per a Bourdieu, els camps són "microcosmos socials, relativament autònoms, que defineixen uns espais de relacions objectives" i impliquen una lògica específica i irreductible a d'altres camps. Un camp s'ha d'entendre en sentit dinàmic, com un "camp de forces actuals i potencials", un espai que "sosté i orienta les estratègies per mitjà de les quals els ocupants d'aquestes posicions [de força] busquen, individualment o col·lectivament, salvaguardar o millorar la seva posició i imposar el principi de jerarquització més favorable als seus propis productes".

La imatge que més s'hi acostaria és la del joc, però amb el benentès que es tracta d'un joc "que ningú no ha inventat i que és molt més fluid i complex que tots els jocs que es puguin imaginar".

P. Bourdieu i L. J. D. Wacquant (1994). *Per a una sociologia reflexiva* (pp. 73, 78 i 81). Barcelona: Herder.

Per a nosaltres, ocupar-se del **camp de les polítiques públiques** i de les seves connexions amb els camps de les micropolítiques, voldrà dir considerar sempre que ens sigui possible:

- l'espai públic on es gesten i es despleguen discursos o actuacions més o menys consensuats, més o menys contestats, el qual és, a la vegada,
- l'espai (o *arena*) on s'entrecreuen les estratègies d'agents diversos (agències estatals i civils, d'una banda; agents *polítics* –en sentit restringit, allò que se'n diu la *classe política*–, agents tècnics i agents de base d'una altra banda), cadascun d'ells amb posicions i relacions de força desiguals, amb els seus propis recursos i amb les seves pròpies expectatives i demandes.

Per tant, a partir de les aportacions teòriques de les ciències socials –i no només de la ciència política– el concepte **polítiques** (*policies* en anglès) ens permet analitzar de forma operativa un camp central en l'aparició i el desplegament de la qüestió de la interculturalitat: el camp de les relacions de poder micro entre agents i agències, sia estatals o civils.

Vegeu també

En l'apartat 2.4 d'aquest mateix mòdul, proposarem d'aplicar el concepte de polítiques en àmbits amb menys intervenció estatal, com ara el dels mitjans de comunicació, en el cas català.

2. La diversitat cultural en les polítiques públiques en les societats occidentals

Moltes de les qüestions relacionades amb la diversitat cultural que es plantejen en el pla de les polítiques públiques a Catalunya han estat ja posades damunt la taula en altres països de l'òrbita occidental. En aquest segon capítol farem un resum d'aquests antecedents de polítiques en relació amb la interculturalitat, amb el benentès que les experiències prèvies no es poden traslladar simplement d'un context a un altre, però sí que poden constituir referents, positius o negatius, per als agents de l'arena política del nostre país.

A les societats occidentals, podem distingir dos grans focus d'aparició de la qüestió de la diversitat cultural en el camp de les polítiques:

1) El que concerneix la **immigració estrangera**, principalment vinculada al procés de recuperació econòmica de les exmetròpolis europees després de la Segona Guerra Mundial (1945-1975), immigració procedent sobretot de les seves excolònies.

2) El que fa referència a la **presència de diverses comunitats** culturals dins un mateix estat. És el cas dels estats que s'han constituït com a plurinacionals (com ara el Canadà, el Regne Unit, Bèlgica, entre d'altres) i dels estats pluriconfessionals (Holanda, per exemple).

Com veurem, en relació amb aquests dos grans processos d'aparició de polítiques de la diversitat cultural; el cas de Catalunya és paradoxal: d'una banda, com a part de l'Estat espanyol, aquells dos focus d'interculturalitat hi han aparegut d'una manera ben tardana. En primer lloc, la immigració del Tercer Món comença a esdevenir rellevant just quan aquells països pioners d'immigració tanquen fronteres, al voltant de 1975. I, altrament, el reconeixement de la plurinacionalitat no es produeix fins a la Constitució de 1978, i encara amb certa ambigüitat. Ara bé, Catalunya, com a societat relativament autònoma, ha viscut onades immigratòries de procedències culturals diverses, de gran intensitat just a partir dels anys cinquanta, i, d'altra banda, el catalanisme defensat des de les forces antifranquistes fou un dels principals motors d'aquell procés de constitució d'un estat plurinacional.

2.1. Models d'integració cultural a les societats de capitalisme avançat: entre l'assimilació i la segregació

Si ens situem en l'àmbit de l'estat, és a dir, de la política institucional (de la *politics*), trobem que els països occidentals han respost a la immigració estrangera de manera diferent, depenent, sobretot, de la concepció nacional històricament assumida per cada estat.

El demògraf Georges Ph. Tapinos ha distingit tres models d'integració de la immigració: l'assimilacionista, el comunitarista i el cultural restrictiu (aquí proposem dir-ne **segregacionista**), que corresponen a tres tradicions d'estat distintes, respectivament: l'estat nació republicà i laic francès; l'estat anglès, que reconeix cert grau de plurinacionalitat en el seu si; i l'estat alemany, que es contempla com a emanació de l'esperit del poble (*volkgeist*). Els tres **models d'integració cultural** comporten, a més, tres **formes d'accés a la ciutadania**: **obert** en el model assimilacionista, **flexible** en el model pluriculturalista i **tancat** en el model segregacionista.

Recorrent als conceptes sociològics clàssics d'*estatus adquirit* i *estatus adscrit*, podem dir que, en els respectius estats, *ser francès* és un estatus que es pot assolir, mentre que *ser alemany* és una condició de naixement i que hi ha diferents maneres de *ser súbdit britànic*, bé perquè algú és anglès de naixement, bé perquè ha aconseguit la ciutadania britànica, pel fet d'haver nascut en un país de l'antic imperi britànic (Commonwealth).

Nacionalitat

L'accés per a un estranger és ben distinta si es troba a Alemanya o a França: en el primer cas, es trobarà amb una normativa basada en el naixement i l'ascendència familiar o **drets de sang** (*ius sanguinis*) –malgrat que al principi de 1999 el PDS i Els Verds alemanys intenten un canvi de model; en el segon cas, haurà de fer valer el seu **dret d'estada** (*ius solis*).

Models de política d'integració cultural			
	Model assimilacionista	Model pluriculturalista	Model segregacionista
Concepció de l'estat	Estat nació (jacobi)	Estat plurinacional o pluri-religiós	Estat nació (<i>volkgeist</i>)
Concepció de la immigració	Permanent	Permanent	Treballador hoste (<i>gastarbeiter</i>)
Accés a la ciutadania	Màxim (accés obert a la nacionalitat i a la ciutadania)	Mitjà (accés restringit a la nacionalitat i obert a la ciutadania)	Mínim (accés tancat a la nacionalitat)
Acceptació de la diferència cultural	Mínima	Mitjana	Màxima
País prototípic	França	Regne Unit, Holanda, Canadà	Alemanya

Font: elaboració pròpia a partir dels esquemes de G.H. Tapinos (1993) i N. Ribas (1997).

Estant així les coses, amb grans variacions d'un país al país veí, George Ph. Tapinos es demanava per la possibilitat de trobar un model d'integració comú entre els països que ara formen la Unió Europea:

"¿Podemos, entonces, preguntarnos acerca de la existencia de un fondo común, cuya delimitación aparece tanto más necesaria que, de ahora en adelante, la cuestión de la integración tienen que plantearse también en relación al conjunto europeo? En efecto, sería paradójico facilitar la libre circulación y el libre establecimiento de los extranjeros en la CEE, hacer referencia a una ciudadanía europea y considerar la integración en relación a un país de acogida."

G.Ph. Tapinos (1993). *Inmigración e Integración en Europa* (p. 31). Barcelona: Fundación Paulino Torras Doménech.

Gastarbeiter

La designació alemanya *gastarbeiter* ('treballador hoste') és tot un símptoma del fet com l'estat germànic va comprendre la immigració estrangera durant la reconstrucció posterior a la Segona Guerra Mundial: algú a qui s'invita mentre cal i a qui es convida a marxar un cop en desapareix la necessitat.

De fet, com observa Tapinos mateix, si bé hi ha tradicions estatals i polítiques d'immigració diverses, no té sentit plantejar els tres models com a totalment oposats: ni el model francès elimina tota manifestació cultural comunitària, especialment si aquesta no depassa l'àmbit de la privadesa; ni el pluralisme cultural britànic o holandès no qüestiona algunes normes i alguns valors comuns al conjunt de la societat, com ara les regles del règim democràtic; ni tampoc la legislació alemanya no nega tot dret als estrangers (les seves lleis en matèria d'asil i refugi han estat fins fa poc especialment generoses). Així doncs, hi hauria una base comuna a tots els estats democràtics occidentals i un marge de variació en l'acceptació del manteniment provisional o definitiu d'algunes diferències culturals.

D'altra banda, en termes de cohesió i pau social, per exemple, cap dels models considerats s'ha mostrat més eficaç que els altres. En aquest sentit, les protestes juvenils esdevingudes als suburbis de les ciutats de tots aquests països, amb important participació dels fills de la immigració estrangera, ha posat en entredit l'eficàcia mateixa d'una política merament estatal.

Cada cop més, des dels diferents països europeus occidentals, s'ha vist la necessitat d'abordar la qüestió de la integració multicultural en l'àmbit de les polítiques públiques (les *policies*) i en una escala preferentment local.

En general, l'aparició de la interculturalitat com una qüestió rellevant per a la política estatal (la *politics*) ha tingut lloc en les societats regides per un model d'integració pluriculturalista.

Això no vol dir que totes les polítiques desplegades en un país de model pluriculturalista siguin necessàriament d'inspiració intercultural, com tampoc que la preocupació per la diferència cultural sigui completament estranya als agents implicats en les polítiques públiques –i, especialment, locals– en estats de model assimilacionista. Justament veurem a continuació aquest àmbit local de les polítiques que es refereixen a la diversitat cultural.

2.2. Més enllà de la dicotomia assimilació/segregació cultural: el camp de les polítiques locals a Europa

Hem parlat de dos àmbits principals en què sorgeix la interculturalitat com a qüestió política: l'àmbit de les relacions derivades de la immigració de població estrangera a les societats occidentals, i l'àmbit de l'anomenat **etnonacionalisme**. Doncs bé, mentre que el segon serà sovint plantejat com a element de política estatal, com a *qüestió d'estat*; el referent a la immigració no europea ha tendit a dirimir-se principalment **en l'àmbit local**. Sobretot des de la dècada dels setanta i en bona part a causa de l'agreujament dels efectes de la recessió econòmica en les perifèries urbanes, a la vegada enclavaments freqüents de les minories immigrades, s'han succeït esclats de conflictivitat social en aquestes zones urbanes del centre i nord d'Europa. A ulls de la comunitat política, sovint guetosocial i gueto ètnic s'han confós, de manera que, a partir dels setanta, la dimensió ètnica o cultural ocuparà un lloc rellevant dins les **polítiques de la ciutat**.

Quan ens encarem a l'anàlisi de polítiques locals, però, el concepte de models d'integració cultural que ens ha estat útil per a comparar polítiques estatals, esdevé excessivament genèric. Se'ns fa massa rígid. Per bé que la tradició política estatal pesi sempre –encara que amb diferències de país a país i d'uns àmbits a d'altres–, quan els responsables d'un programa local s'enfronten amb demandes de grups culturals minoritaris, poden jugar amb recursos i opcions tàctiques dins un ventall de possibilitats més ampli que l'estrictament marcat per la política d'integració oficial. Per exemple, en un municipi francès, ens podem trobar amb subvencions a entitats per a la formació de sectors de població immigrada (i, per tant, actuacions específiques), sempre que s'ajustin a uns objectius igualitaristes.

Davant de la variació més gran del contingut de les polítiques locals, les nostres categories d'anàlisi s'han de fer més precises. És per aquesta raó que aquí ens servirem amb fins operatius del concepte d'**actuacions**, que té un abast més restringit i precís que el concepte de polítiques, per tal d'analitzar polítiques concretes.

La tipologia d'actuacions que us proposem té en compte dos criteris principals: el públic al qual van adreçades i l'objectiu cap al qual s'orienten. Aplicant aquests criteris al nostre objecte, obtindrem una descripció més matisada del grau de diversitat cultural que incorpora una actuació o mesura política. Segons aquest doble criteri, hi ha quatre tipus d'actuacions possibles:

1) **Actuacions generals** o adreçades a la població en general, i **orientades cap a la igualtat**. Un exemple d'actuació general igualitarista és la decisió d'un govern d'escolaritzar tots els infants dins el mateix currículum i tipus d'escoles, amb independència de la seva nacionalitat, cultura o altres característiques dels grups als quals pertanyen.

2) **Actuacions específiques** o adreçades a la població immigrada, i **orientades cap a la promoció de la diversitat cultural**. Una mostra seria l'impuls d'activitats pròpies de cada comunitat cultural (festes o rituals col·lectius, manifestacions musicals, etc.).

3) **Actuacions generals i orientades cap a la pluriculturalitat**. La difusió per televisió de reportatges sobre la vida dels diversos grups que componen la població seria una actuació d'aquesta mena.

4) **Actuacions específiques i orientades cap a la igualtat**. Una actuació d'aquest tipus seria la subvenció de llocs de treball per a membres de grups específics, com ho són, en general, totes les mesures de discriminació positiva.

Si, a més, considerem que les polítiques generals poden estar o no adaptades a públics diversos, aleshores tenim unes altres dues categories intermèdies: les **actuacions adaptades igualitaristes** i les **actuacions adaptades pluralistes**.

Com a exemple d'actuacions adaptades, així com trobem serveis públics (ben pocs, per cert) que incorporen intèrprets en llengua de signes per a persones amb sordesa, semblantment, alguns municipis han incorporat un servei de mediació intercultural en alguna de les seves polítiques generals.

Tipus d'actuacions concernents la diversitat cultural				
		Segons públic diana		
		Actuacions generals	Actuacions generals adaptades	Actuacions específiques
Segons orientació	Actuacions orientades vers la igualtat	Generals igualitaristes	Generals adaptades igualitaristes	Específiques igualitaristes
	Actuacions orientades vers la diversitat cultural	Generals pluralistes	Generals adaptades pluralistes	Específiques pluralistes

Per la seva banda, el sociòleg francès **Didier Lapeyronnie** ha treballat amb una tipologia de polítiques. En l'anàlisi concreta de les polítiques locals en els casos francès i britànic ha distingit quatre tipus de polítiques d'integració de les minories immigrades: de dret comú, de gestió comunitària, antiracistes i d'igualtat d'oportunitats; cadascuna de les quals es caracteritzaria pel predomini d'un o dos tipus d'actuacions concernents la diversitat cultural. La tipologia de Lapeyronnie és:

- **Polítiques socials de dret comú**, o polítiques generals a les quals els immigrants es poden acollir com qualsevol altre ciutadà. És a dir, es tractaria d'una mena de polítiques que acolliran, sobretot, **actuacions generals igualitaristes**.

- **Polítiques de gestió comunitària**, ocupades dels grups comunitaris i de la relació entre ells, i destinades a preservar la cultura pròpia de cada comunitat, és a dir, la diversitat cultural. Per tant, hi prevaldran les **mesures específiques pluralistes**.
- **Polítiques antiracistes**, que s'adrecen a la població en general o a sectors d'aquesta (per exemple, als professionals dels serveis municipals), per combatre-hi els prejudicis i les actituds racistes. Aquest tipus de polítiques, amb gran tradició en el camp educatiu britànic, pot combinar mesures d'inspiració igualitarista, tant com buscar el reconeixement positiu de la pluriculturalitat; això sí, sempre de caràcter general (s'adrecen al conjunt de la població o a sectors seus, però mai a grups *minoritaris*).
- **Polítiques d'igualtat d'oportunitats**, que es duen a terme mitjançant mesures de discriminació positiva, per exemple, afavorint quotes d'ocupació de certs llocs de treball per a membres de les minories culturals. Es privilegia, doncs, mesures de tipus específic orientades cap a la integració en institucions com ara el mercat laboral, l'escola o l'Administració pública.

Vegem ara fins a quin punt els municipis de diferents països de l'Europa occidental han incorporat la perspectiva de la diversitat cultural en les seves polítiques públiques, i quina mena de polítiques n'han resultat.

2.2.1. Les polítiques locals en relació amb la diversitat cultural a França i a la Gran Bretanya

En el cas francès i en el britànic, Lapeyronnie ha observat que cada autoritat local combina, a l'hora de programar les seves polítiques, elements similars, però amb pesos específics distints de cada tipus d'actuació. Més exactament, en ambdós casos trobaríem actuacions i fins polítics dels diversos tipus definits; ara bé, amb un pes desigual en cada cas. La distinta tradició de política estatal i, sobretot, el diferent pes de l'administració local acaba essent decisiu.

Així, mentre a la **Gran Bretanya**, podem parlar d'una **política d'integració a escala local**, definida alhora com d'igualtat entre grups culturals i de promoció de la pluriculturalitat (polítiques d'igualtat d'oportunitats i de gestió comunitària, principalment); a **França**, on el marge d'actuació dels ens locals és més limitat, es fa més difícil parlar d'una política local d'integració i, en tot cas, hi predominen les **polítiques de dret comú**, de vegades combinades amb altres mesures, més o menys específiques i amb una certa representació de les minories.

Aquestes dues línies de política d'integració local tenen conseqüències radicalment distintes quant a la **institucionalització de la qüestió pluricultural** tant en el pla polític, com, de retruc, en el pla professional.

Lectura recomanada

Per a l'aprofundiment d'aquest punt és recomanable la lectura de:

D. Lapeyronnie (1993). Las políticas locales de integración de las minorías inmigradas. Los casos francés y británico. A G.Ph. Tapinos (Dir.). (1993). *Inmigración e integración en Europa*. Barcelona: Fundación Paulino Torras.

En l'àmbit de sistema polític local, els dos països han generat processos de participació dels grups culturals minoritaris ben diferents. A la Gran Bretanya, la creació en els governs municipals de les grans ciutats dels **Community Relations Councils** (consells de representació de les minories culturals) ha afavorit l'organització política d'aquells grups i, sobretot, l'aparició d'un grup intermediari, que gestiona el que Lapeyronnie anomena l'espai de les **Race Relations Industry** –una mena d'espai polític de la interculturalitat–, format per les elits de les minories, els seus membres amb més estudis i més adaptats a les regles de joc occidentals. En canvi, a França, malgrat que l'estat hagi reconegut com a interlocutors les associacions d'immigrants, la manca de consells i comissions de participació en els nivells locals, els ha privat d'un protagonisme més gran.

Pel que fa a l'àmbit professional, en les ciutats britàniques el desenvolupament de les polítiques pluriculturals ha obert espais de professionalització, sovint vinculats a la mateixa administració local i a aquell grup intermediari. Figures com ara assessors, mediadors o educadors especialitzats en interculturalitat hi han trobat un camp de reconeixement i promoció educativa i laboral. Per contra, en el cas francès, els nous camps de la integració cultural i de la interculturalitat han passat a engrandir l'àmbit d'actuació dels professionals del treball social; aquí no s'ha donat la interculturalitat com a via de promoció professional.

No obstant això, el mateix Lapeyronnie ha assenyalat els límits d'una política comunitària i pluricultural com la desplegada pels grans municipis anglesos durant les últimes tres dècades. Els situa just en la pedra angular en què s'assenta aquest tipus de política local, la participació de les minories culturals auspiciada *des de dalt* i la formació d'un grup intermediari de doble interès i de doble llenguatge (radical respecte a les autoritats locals i conservador respecte a les bases comunitàries) que ha tendit a perdre legitimitat social. En paraules seves:

"la política comunitària [...] es esencialmente una política participativa. En ella, los grupos se definen por niveles de participación en el sistema político. Su nivel de integración equivale a su capacidad de acceso al sistema de redistribución y al sistema político. Por esto, la lógica de la política comunitaria es la competición para la obtención de recursos escasos: todo lo que se concede a un grupo es necesariamente en detrimento de otro. El defecto de semejante orientación es que es poco representativa. Deja poco lugar para la expresión de reivindicaciones particulares transversales entre los grupos, o a la representación de conflictos culturales. Los grupos ponen el acento de manera casi exclusiva sobre su unidad interna y sobre sus intereses propios. Esto explica el hecho de que los líderes comunitarios en Gran Bretaña acusen de racismo a los que subrayan las dificultades que pueden experimentar a veces las mujeres pertenecientes a minorías inmigradas y colocadas en un estatus de inferioridad. Con el desarrollo de un pluriculturalismo radical, se facilita el conservadurismo y el mantenimiento de un cierto status cultural. En otros términos, las demandas sociales quedan muy poco tratadas y expresadas."

D. Lapeyronnie (1993). Las políticas locales de integración de las minorías inmigradas. Los casos francés y británico. A G.Ph. Tapinos (Dir.) (1993), *Inmigración e integración en Europa* (p. 261). Barcelona: Fundación Paulino Torras.

Lectura complementària

Si voleu aprofundir en les conseqüències del sistema de representació política de les minories culturals als grans municipis de la Gran Bretanya, podeu buscar:

B.D. Jacobs (1986). *Black politics ans Urban crisis in Britain*. Cambridge: University Press.

2.2.2. L'experiència holandesa

No sempre, però, les polítiques locals desplegades dins un model d'integració pluricultural han seguit una mateixa orientació, ni tampoc no han conduït a uns mateixos resultats. L'experiència holandesa, per exemple, és distinta. Tot i compartir un model final semblant, l'assumpció política de la qüestió de les minories immigrades per part de l'estat i dels municipis ha seguit un procés invers al britànic.

A Holanda, fins al 1980, la política estatal en relació amb aquesta qüestió havia estat ambivalent: es reconeixien els drets de ciutadania als immigrants de les antigues colònies (Surinam, Guaiana, etc.), de la mateixa manera que la Gran Bretanya ho feia amb els membres de la Commonwealth; i alhora hom practicava una política d'acolliment temporal i de promoció del retorn per als immigrants d'altres països (marroquins i turcs, principalment), segons una concepció d'aquests com a *treballadors hostes* –un model proper, per tant, al model alemany. També fins al 1980, l'Estat havia cedit la iniciativa de les actuacions concernents els immigrants en mans d'associacions i fundacions privades. A diferència del cas britànic, no serà fins al 1980 que les autoritats locals assumeixen directament la responsabilitat jurídica de la qüestió de les minories culturals. D'altra banda, les polítiques locals aniran passant progressivament d'una perspectiva igualitarista de dret comú a una altra eminentment pluriculturalista, amb mesures de discriminació positiva.

Rotterdam i la seva política de rehabilitació sociourbanística iniciada el 1975 ens il·lustra aquest procés.

El cas de Rotterdam

El 1975, el govern de l'Ajuntament de Rotterdam va endegar un programa de rehabilitació urbana per als barris més envellits, que incloïa la construcció de nous habitatges i, quan fos possible, la remodelació dels antics. Molts dels barris afectats pel programa comptaven entre la seva població amb importants proporcions d'immigrants estrangers. En principi, els estrangers es podien acollir a una ajuda per a rehabilitar el pis on vivien o bé per a accedir a un habitatge social de nova construcció, com qualsevol holandès de naixement. Es tractava, doncs, d'una actuació general, d'orientació igualitària.

Ara bé, el programa preveia una participació directa dels veïns implicats, per mitjà de comissions de barri, a l'hora de decidir amb quins criteris s'havia de regular l'accés a les ajudes de rehabilitació i als habitatges nous. El resultat fou divers depenent de la correlació de grups en cada zona:

- a) En certs barris, un sector de la població autòctona va utilitzar la seva influència dins les organitzacions veïnals per a limitar d'una manera indirecta l'accés de les minories ètniques als beneficis del programa. Mitjançant criteris que afavorien la població de més edat i les famílies de mida mitjana, molts immigrants –generalment població jove i de família nombrosa– no es beneficiaren de la rehabilitació.
- b) En altres zones, es mantingué una perspectiva d'assimilació i els criteris d'accés foren més universals. Ara, els resultats foren molt desiguals depenent del grau de coneixement de la burocràcia estatal, de manera que accediren a les ajudes, sobretot, holandesos i surinamesos i antillans (ciutadans d'excolònies holandeses) i, molt poc, turcs i marroquins.
- c) En un tercer conjunt de barris, la bona relació entre grups autòctons i minoritaris féu que es tinguessin en compte algunes diferències ètniques a l'hora de definir els criteris de construcció i assignació d'habitatges (per exemple, fent habitatges més grans, pensats per a famílies extenses, més freqüents entre els grups minoritaris).

Lectura complementària

Des de la perspectiva de la psicologia social, trobareu una visió de la política local sobre relacions interètniques a Rotterdam a:

Wiebe de Jong (1995). *Contacts inter-ethniques dans les deux quartiers: théorie et pratique*. A D. Bechman (Dir.), *Ville et immigration, prière d'insérer*. Paris: L'Harmattan.

Aquesta diversitat de situacions va permetre a l'Ajuntament de Rotterdam poder contrastar, de fet, tipus de polítiques locals distintes i els seus resultats en relació amb la qüestió interètnica (grau d'acceptació assolit per una política; grau de pau interètnica en el barri, etc.). A resultes d'això i de la cessió de competències en matèria de minories ètniques, aquest ajuntament inclourà des dels anys vuitanta elements de gestió activa de la pluriculturalitat dins de la seva política sociourbanística. Aprofitarà, per exemple, el seu control de bona part del parc d'habitatges (el 40% del total són de titularitat municipal) per a conjugar renovació d'habitatges i locals comercials, d'una banda, i distribució equilibrada de la població minoritària, sense abandonar els mecanismes de participació comunitària que ja hem vist per als anys setanta.

Al principi dels anys 2000, Holanda –i ciutats emblemàtiques com Rotterdam– ha iniciat un procés de gir d'un model pluriculturalista que els caracteritzava, cap a un model més assimilacionista. En aquest gir, ha tingut a veure l'ascens de partits polítics que han utilitzat la immigració extracomunitària i la diversitat cultural com a cavalls de batalla electorals.

Ascens neofeixista

L'ascens de partits neofeixistes a l'Europa occidental –com ara el Lijst Pin Fortuyn a Holanda o el Vlaams Blok a Bèlgica– ha comportat un retorn a les polítiques assimilacionistes.

En síntesi, el camp de les polítiques públiques locals ha estat un terreny propici per a l'aflorament de la diversitat cultural com a qüestió de rellevància política. L'emergència política de la interculturalitat s'ha vist afavorida encara més en aquells municipis on la gestió de les actuacions ha estat més participada pels agents civils i on la tradició estatal d'integració cultural ha seguit un model pluralista.

2.3. El lent despertar del reconeixement de la diversitat cultural a l'Estat espanyol

Els dos principals focus que han afavorit l'aparició de la diversitat cultural com a qüestió políticament rellevant en altres estats occidentals, el problema de la plurinacionalitat de l'Estat i el problema de la integració cultural de la immigració dita *no comunitària* han tingut un ressò tardà en el sistema polític espanyol. Un cert reconeixement del caràcter plurinacional per part de l'Estat no s'esdevé fins al restabliment del règim democràtic al final dels setanta i encara amb una fórmula jurídica dual (*nació espanyola / nacionalitats històriques*), que plasma un consens fràgil –si més no, a escala estatal–, tot i que suposa la institució d'unes certes cotes d'autogovern per a aquelles *nacionalitats*, especialment àmplies en matèria de política cultural i, més concretament, quant a política lingüística.

Tenint en compte l'experiència d'altres estats plurinacionals, es podia suposar que aquesta condició afavoriria l'adopció d'una política de caire pluriculturalista també per a les minories procedents de la immigració estrangera. Com veurem tot seguit, però, la política espanyola en matèria d'immigració es decantarà més per l'assimilació que per la promoció de la diversitat cultural. La interculturalitat només esdevindrà digna de consideració política en l'àmbit educatiu i encara d'una manera relativament recent, al principi dels noranta.

Però vegem amb més detall la formació d'aquesta política espanyola d'immigració. No en va, aquesta *politics* i el model d'integració cultural que implica conformen el marc dins el qual es formarà una política catalana d'immigració i unes polítiques públiques en el si de les quals la diversitat cultural anirà traient el cap al llarg de la dècada dels noranta.

2.3.1. Definició d'una política d'immigració i aparició del discurs de la interculturalitat

Fins al 1991, l'Estat espanyol encara no havia definit una política d'immigració pròpia. Amb uns índexs de població estrangera baixos en aquells moments, comparats amb els seus veïns del nord (el 1994 encara no sobrepassava l'1,4% del total de la població), malgrat que en continu creixement (el 1998, arribava al 2%, per sota d'Itàlia -2,2-, la Gran Bretanya -3,6-, Holanda -4,4- o Alemanya -9%); amb una legislació d'estrangeria restrictiva -condició necessària per a complir el seu paper de guardià de la frontera sud, arran del seu ingrés a la CE el 1985- com a tot recurs; es repetia una i altra vegada que havia deixat de ser país d'emigració, per passar a ser país d'immigració.

La primera mesura governativa que marca l'inici de l'adopció d'una política activa d'immigració és el procés de regularització extraordinari obert el 1991, amb el doble objectiu de donar una oportunitat de legalització a la població que el rigor de la Llei d'estrangeria de 1985 havia condemnat a la clandestinitat i, a la vegada, a millorar el control sobre la població estrangera. S'acolliren a aquest *indult* uns 130.000 estrangers. A partir d'aquell moment el control minuciós en la concessió de permisos de treball s'exerciria per l'anomenada *política de cupos*, és a dir, per l'establiment de contingents o quotes màximes de treballadors estrangers per sectors d'activitat (només aquells que es consideraven amb dèficit de mà d'obra "nacional").

Una política activa en matèria d'immigració

En l'article "Hacia una política activa de inmigración", publicat a la revista *Economía y sociología del trabajo* el 1991, Ramón Aragón Bombín, que era aleshores director general de migracions del Ministeri de Treball, explica la necessitat d'adoptar una política activa en matèria d'immigració i anuncia els seus objectius: dominar els fluxos migratoris i aconseguir la integració social dels immigrants. Pel que fa al primer objectiu, la consigna que llançà aquest càrrec polític fou que calia "no 'evitar' los flujos sino 'encauzarlos', arbitrando una serie de mecanismos de regulación y control".

L'abril del mateix 1991, el Congrés dels Diputats va aprovar una proposició no de llei, que instava els poders públics a adoptar un seguit de mesures, articulades al voltant de tres eixos: control dels fluxos migratoris, integració dels immigrants i ajuda al desenvolupament dels països emissors d'immigració.

Lectura complementària

En relació amb la legislació espanyola que afecta els estrangers, amb èmfasi en el seu impacte en l'àmbit d'administració local, podeu recórrer a:

J. Mir (2001). *La legislación de extranjería y la administración local*. Barcelona: Diputació de Barcelona/CRID.

La futura política estatal d'immigració estarà marcada, a partir d'aquest moment, per dues actuacions. La primera és la reforma de l'estructura administrativa encarregada de gestionar la política d'estrangeria. A partir de 1993, la immigració deixa de ser una qüestió de política estrictament laboral per passar a ser un assumpte competència del Ministeri d'Afers Socials. Això canviarà parcialment quan, uns anys més tard, l'àrea social s'integri de nou al Ministeri de Treball, que passa a anomenar-se Ministeri de Treball i Afers Socials. El que no canvia és el fet que el Ministeri de l'Interior continua mantenint la potestat de concedir o denegar els permisos de residència a l'Estat espanyol: la immigració és encara una qüestió de política interior.

Restricció de la Llei

A pesar de la reforma del Reglament de la llei d'estrangeria el 1997, flexibilitzant l'anterior, i de la promulgació de la progressista Llei 4/2000, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya d'Estrangeria, retallada al cap de poc de veure la llum en sentit restrictiu (Llei 8/2000) la legislació en matèria d'immigració continua essent molt restrictiva, especialment per als "no comunitaris".

Paral·lelament, la necessitat de tractar la qüestió immigratòria d'una manera global donarà peu a l'elaboració d'un programa d'accions en diferents àmbits: ocupació, formació, habitatge, sanitat i protecció social. Serà l'embrió de la segona gran actuació estatal: l'elaboració del *Plan para la integración social de los inmigrantes*, que serà aprovat pel Consell de Ministres del 2 de desembre de 1994.

Els objectius del pla estatal eren, literalment:

- a) Eliminar cualquier tipo de discriminación injustificada, tanto en el ejercicio de derechos y deberes como en el acceso a los servicios existentes. [...]
- b) Promover una convivencia basada en valores democráticos y en actitudes tolerantes. [...]
- c) Garantizar una situación legal y socialmente estable. [...]
- d) Combatir las barreras que dificultan la integración. [...]
- e) Luchar contra la explotación. [...]
- f) Movilizar a la sociedad contra el racismo y la xenofobia. [...]"

Ministerio de Asuntos Sociales (1995). *Plan para la integración social de los inmigrantes* (p. 45).

Gairebé tots els objectius s'orienten cap a la *normalització* dels immigrants en la societat espanyola, és a dir, cap a l'accés en igualtat de condicions, sense barreres específiques, concretament, als serveis, al mercat de treball i, en general, a tots els àmbits socials. Tan sols l'objectiu b) contempla la qüestió de la pluriculturalitat, quan en la seva argumentació associa societat democràtica a "una actitud tolerante ante las diferencias", explicitant que per tolerància s'entèn "aprecio de una convivencia plural basada en el respeto de los derechos humanos y a las reglas esenciales en una sociedad democrática" (Ministerio Asuntos Sociales, 1995, p. 48).

Per a assolir aquests objectius, el *Plan para la integración social de los inmigrantes* preveia dos instruments:

Lectura complementària

Podeu trobar aquest pla editat a: **Ministerio de Asuntos Sociales** (1995). *Plan para la integración social de los inmigrantes*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales / Dirección General de Migraciones.

1) L'Observatori Permanent de la Immigració (OPI). Instrument dissenyat com un mitjà per a diagnosticar, fer pronòstics, avaluar l'impacte de la immigració a la societat espanyola i difondre les aportacions positives d'aquesta immigració, amb un fi de sensibilització.

2) El Fòrum per a la Integració dels Immigrants. El Fòrum per a la Integració, encara vigent, d'altra banda, és un instrument per a canalitzar la participació i el diàleg entre les parts implicades en el procés d'integració.

Pel que fa al camp de les polítiques públiques, és a dir, de l'àmbit concret de les actuacions, el *Plan para la Integración social de los inmigrantes* no ha suposat tant un canvi radical, com una definició dels criteris de la intervenció estatal. De fet, abans com després del *Plan*, són principalment entitats civils i, de vegades, ens municipals qui assumeixen el disseny i la gestió dels programes concrets concernents els immigrants no comunitaris, sovint, això sí, amb el finançament estatal. En tot cas, del *Plan* sorgeixen els criteris de prioritització de les subvencions a aquests programes. Aquesta delegació de la iniciativa de les polítiques públiques concernents la població immigrada a entitats civils també és, com veurem, una característica compartida per Catalunya.

Amb tot, una política d'integració social dels immigrants de països extracomunitaris efectiva topa amb els límits de l'estatus que la legislació vigent concedeix a aquests immigrants. Per a manejar aquesta contradicció, s'ha recorregut a conceptes com ara el de **ciudadania**, poc regulat jurídicament a Espanya, però de gran valor estratègic. Així, al final del 1998 el Ministeri de Treball i Afers Socials va endegar una campanya per a promocionar l'empadronament dels immigrants, utilitzant el lema: "De inmigrante a ciudadano: empádrónate".

Campanya d'empadronament dels immigrants per part del Ministeri de Treball i Afers socials.

Comptat i debatut, l'adopció d'una política activa d'immigració per part de l'Estat espanyol és ben tardana i suposa un reconeixement limitat de la qüestió de la pluriculturalitat. L'èmfasi es posa en la superació de les barreres que entorpeixen la igualtat d'accés als serveis públics i a les institucions socials, com ara el mercat laboral, l'escola i l'habitatge. Amb tot, la política d'estrangeria restrictiva contraresta les mesures orientades cap a la integració.

De fet, el discurs de la interculturalitat no apareixerà fins als anys noranta i en l'àmbit de les polítiques escolars. Ho farà, més exactament, en l'àmbit restringit de l'educació compensatòria destinada a "alumnos procedentes de otras culturas" del Ministeri d'Educació i Ciència, que des del curs 1992-1993 s'orienta oficialment cap a l'educació intercultural.

Descobriment

El primer document oficial dedicat explícitament a la interculturalitat és un informe del Ministeri d'Educació i Ciència de 1992, "La educación intercultural en España", elaborat per encàrrec de la Comissió Europea. Se centra en els alumnes estrangers i en les actuacions que s'hi han destinat; però també fa un lloc a l'experiència educativa plurilingüe de certes autonomies. És ben bé com si hagués calgut l'arribada de persones d'altres nacionalitats perquè l'estat descobrís la pluriculturalitat interna!

2.4. L'especificitat de Catalunya: la qüestió de la igualtat i la diferència davant les successives onades immigratòries

Hem dit que Catalunya presenta, dins el context espanyol, unes condicions històriques pròpies que en fan un terreny propici per a l'aparició de la diversitat cultural com a qüestió política rellevant. D'una banda, s'hi han produït onades immigratòries notables des de l'últim quart del segle XIX i, d'altra banda, el debat sobre l'articulació estat i nació hi ha estat viu durant tot aquest segle. Tanmateix, la diversitat cultural –si més no, expressada com a tal– no ha esdevingut un problema polític estratègic fins ben recentment. En concret, el discurs de la interculturalitat no emergeix explícitament dins el camp polític fins a la dècada dels noranta.

A continuació veurem les principals fites del reconeixement polític de la diversitat cultural al nostre país, però també els seus límits.

2.4.1. La immigració espanyola i la primera formulació de la diversitat cultural

La qüestió de la immigració de la resta de l'Estat a Catalunya fou central en el debat polític dins el moviment antifranquista, especialment viu durant la dècada dels setanta. El debat se centrà, sobretot, en el terreny lingüístic, de manera que la qüestió cultural quedà en un segon terme, més desatesa. En altres paraules, es va posar damunt la taula quin estatut jurídic havien de tenir les llengües catalana i castellana a Catalunya i a Espanya –qüestió connectada a la qüestió més general del grau d'autogovern que la Generalitat devia/podia assolir–, però no es va plantejar obertament quin model d'integració entre comunitats culturals era el més adient.

El consens social i polític assolit al final dels setanta concedí a la llengua catalana el valor simbòlic de ser reconeguda com la *llengua pròpia* de Catalunya, i justificà una política de rescabament després de la persecució franquista, la dita *normalització lingüística*; però a la vegada li marcà el sostre, recollit en el mateix Estatut d'autonomia de 1979: la seva cooficialitat amb el castellà, que conserva l'estatut de ser la llengua de tot l'Estat.

La política del govern autonòmic de nou recuperat s'adreçarà, doncs, a consolidar el nou estatut de la llengua catalana, deixant en un segon terme la qüestió de la diversitat cultural. Una de les principals fites del govern català, precisament la Llei de normalització lingüística a Catalunya de 1983, es refereix, en el seu preàmbul, a "les seves pròpies identitats culturals" en esment del "gran nombre de persones majoritàriament castellanoparlants" establertes a Catalunya durant els decennis anteriors, i de les identitats culturals dels quals diu aquest text que "la Generalitat reconeix i respecta".

Lectures complementàries

Forçant una mica els termes, podríem dir que el lerrouxisme fou un intent de fer de la diversitat cultural una qüestió estratègica, un problema polític. Ara bé, la formulació d'aquest problema emprà més la forma d'un discurs obrerista, de classe, més en ús en l'època, que no pas un discurs multiculturalista. Sobre el tema, podeu consultar:

J. B. Culla (1986). *El republicanisme lerrouxista a Catalunya 1901-1923*. Barcelona: Curial.

J. Álvarez Junco (1991). *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*. Madrid: Alianza Ed.

Lectura complementària

Podeu trobar un testimoni i alhora veu destacada en aquest debat a:

F. Vallverdú (1979). *La normalització lingüística a Catalunya*. Barcelona: Laia. Són especialment indicats els capítols 3,4 i 5.

Ara bé, l'èmfasi jurídic i polític es dirigirà a l'acció "normalitzadora", com recull l'article 1 de la mateixa llei:

"La present Llei té per objecte el desenvolupament de l'article 3 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya per tal de dur a terme la normalització de l'ús de la llengua catalana en tots els àmbits i de garantir l'ús normal i oficial del català i del castellà."

Llei 7/1983, de 18 d'abril, de normalització lingüística a Catalunya (DOGC, núm. 323, 22 d'abril de 1983, p. 892).

En síntesi, el model d'integració cultural implícit en aquesta primera formulació política catalana s'assembla més al model assimilacionista francès, que al pluriculturalista britànic.

Haurem d'esperar a l'aparició d'un nou problema polític, relatiu a la immigració del Tercer Món a Catalunya, al final dels vuitanta, perquè aquell model es reformuli, si més no, en part. Si bé la tendència del govern català pel que fa a la política general (*politics*) serà la d'aplicar a aquesta nova immigració el mateix tractament que a la seva predecessora; pel que fa a polítiques concretes (*policies*), l'actuació hi serà més específica i *diferencialista*. Per aquesta escletxa, la interculturalitat traurà el cap en el model d'integració cultural català.

2.4.2. La immigració estrangera i el sorgiment del discurs de la interculturalitat

El 1992 es crea la **Comissió Interdepartamental per al seguiment i la coordinació de les actuacions en matèria d'immigració**, una mesura sense precedents a l'Estat espanyol.

Les funcions bàsiques de la Comissió són la coordinació interdepartamental i la potenciació de les iniciatives en aquest àmbit. Juntament amb aquesta comissió es va crear el **Consell Assessor d'Immigració**, un consell col·legial de consulta i participació, format per representants de les administracions locals, d'organitzacions no governamentals (associacions d'immigrats o d'atenció a immigrats), sindicats, patronals i experts.

La gestió i dinamització tant de la Comissió Interdepartamental, com del Consell Assessor d'Immigració fou realitzada pel Departament de Benestar Social, fins al 2000, fins a la creació de la Secretaria per a la Immigració, dependent aleshores del Departament de Presidència, que n'assumirà la coordinació, al final dels noranta. A diferència del govern central, on el Ministeri de Treball i el d'Interior encara tenen un protagonisme rellevant en la gestió de la política d'immigració; a Catalunya la política sobre immigració estrangera ha estat assumida, durant pràcticament una dècada, principalment des de l'àmbit de l'estat del benestar, en primer lloc, pel mateix Departament de Benestar Social, però també pels departaments d'Ensenyament i Sanitat. Precisament, la creació de la Secretaria per a la Immigració volgué ser un pas cap a una major transversalitat de la qüestió immigratòria a tots els departaments.

Comissió

La Comissió Interdepartamental per al seguiment i la coordinació de les actuacions en matèria d'immigració estigué integrada, en el seu origen, pels següents departaments de la Generalitat: Presidència, Governació, Política Territorial i Obres Públiques, Treball, Sanitat i Seguretat Social, Cultura, Ensenyament, Benestar Social, i Agricultura, Ramaderia i Pesca.

D'altra banda, la primera formulació del *Pla interdepartamental d'immigració* fou aprovada el 1993 pel Govern de la Generalitat. Els seus objectius apunten, sobretot, cap a la integració, fent èmfasi en la igualtat de drets i d'accés als serveis i a les institucions autòctones i en la participació dels immigrants en la construcció nacional de Catalunya. El concepte d'integració es defineix, però, de manera interactiva, dinàmica i pluralista; cosa que no trobarem al *Plan para la integración social de los inmigrantes* d'àmbit estatal, aprovat un any més tard. Subratllem en el text de presentació del *Pla interdepartamental* els elements de reconeixement de la pluriculturalitat:

"El Pla es basa així mateix en el concepte d'integració, entenent-lo com un procés dinàmic que conté la globalitat dels diferents àmbits de la vida i **en el qual participen tant els immigrants com la societat d'acollida. Per aquesta raó cal entendre la integració com una interacció socio-cultural entre la població d'acollida i la població immigrant.** El coneixement i la informació són elements fonamentals per al foment de la integració.

D'això es dedueix que per integrar totes aquelles persones d'origen estranger que han escollit Catalunya per viure-hi, cal que aquesta integració s'efectuï d'una manera dinàmica i viva al nostre país, en el qual es consolidin unes senyes d'identitat compartides (idioma, coneixement de la pròpia realitat i història, i valors de llibertat, igualtat, justícia, democràcia i participació), **tot respectant la diversitat de valors personals i creences, la pluralitat d'idees, la riquesa i el potencial que són la gent d'aquest país, els qui hi han nascut i els qui hi han vingut de fora.**"

Departament de Benestar Social (1994). *Pla interdepartamental d'immigració. Document de presentació* (p. 20). Barcelona.

La perspectiva intercultural també inspira una part dels programes d'actuació que el Pla preveu, concretament els de formació dels professionals de les administracions públiques; encara que només es parla d'*educació intercultural* explícitament en el cas de la formació a mestres d'educació primària i secundària. L'escola serà un dels principals àmbits d'aparició del discurs de la interculturalitat.

El 2001, s'aprovà un **segon Pla interdepartamental d'immigració**, que marca les línies d'actuació de la Generalitat durant el període 2001-2004. La presentació d'aquest pla parla de "via catalana d'integració", que defineix com "un model que aconsegueixi l'equilibri entre el respecte a la diversitat i el sentiment de pertànyer a una sola comunitat". Ara bé, si analitzem amb més deteniment els seus principis generals, els elements pluriculturalistes hi són secundaris. Així, mentre figuren com a principis el d'equiparació de drets i deures i el de normalització o universalitat dels serveis; el dret a la diferència hi apareix com a subsidiari d'aquest últim.

D'altra banda, en aquest mateix terreny de les polítiques, cal remarcar que la dimensió local (municipal o supramunicipal) hi ha pres una creixent rellevància. El primer pla interdepartamental ja tenia fixat –dins les actuacions per al quinquenni 1997-2001:

"potenciar i incrementar el nombre de programes de caràcter local adreçats a promoure la integració social dels immigrants estrangers."

Departament de Benestar Social (1998). *Sistema Català de Serveis Socials* (p. 172).

Lectura complementària

John Casey ha mirat de demostrar fins a quin punt el Pla interdepartamental d'immigració elaborat per la Generalitat fou influït per l'anomenat *Informe de Girona*, redactat per una comissió d'ONG de Girona. Vegeu: J. Casey (1995). *El papel de las organizaciones no gubernamentales en la elaboración de las políticas públicas*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona/Torre Jussana.

Lectura complementària

Per a un aprofundiment de les línies programàtiques en matèria d'immigració de la Generalitat, podeu consultar: **Generalitat de Catalunya** (2001). *Pla Interdepartamental d'Immigració 2001-2004*. Barcelona: Departament de la Presidència. Secretaria per a la Immigració.

Els plans comarcals d'integració dels immigrants han estat, a partir de 1997, la primera actuació destacada en l'àmbit local. Al final del 2001, 20 comarques de Catalunya havien vist iniciat aquest programa, consistent, segons el text del nou pla interdepartamental, "a continuar i ampliar l'actuació de coordinació interinstitucional".

També les diputacions han ofert suport logístic i tècnic a les iniciatives municipals o supramunicipals en el camp que ens ocupa. La Diputació de Barcelona va aprovar, a mitjan anys noranta, el seu propi **Programa d'integració social del treballadors immigrants**. Cap al 2000, aquesta mateixa institució va començar a elaborar el seu **programa "Migració i ciutadania"**, en què els conceptes de ciutadania i interculturalitat havien de tenir un paper rellevant.

Però en el pla programàtic, és justament en l'àmbit municipal on la perspectiva intercultural s'ha obert més via. En els documents aprovats per la comissió mixta de les dues agrupacions de municipis catalanes més importants, l'Associació Catalana de Municipis (ACM) i la Federació de Municipis de Catalunya (FMC), reunida el 21 de març de 1995, el concepte d'interculturalitat figurava en segon lloc d'un total de set principis bàsics d'actuació municipal (els altres sis eren: concepte d'integració social dels immigrants, globalitat i normalitat, polítiques integrals dels ens locals, programes i actuacions de cooperació i coordinació entre els ens locals, cooperació interadministrativa, i participació i sensibilització ciutadana). Sobre integració i interculturalitat, deien aquests documents:

"Entenem per integració el procés mitjançant el qual es propugna la participació dels immigrants en la societat receptora. Partint del reconeixement i el respecte de les diferències culturals, ètniques, religioses, etc., és quan una política d'integració posa l'accent en la igualtat de drets i d'obligacions de tots els ciutadans. [...]"

El concepte d'interculturalitat va estratament lligat al que abans hem definit com a integració.

Entenem la interculturalitat com un concepte actiu, de transformació, de relació i d'interacció entre tots els membres d'una societat.

Es tracta d'anar construint el país de forma dinàmica i via, per tal de consolidar unes senyes d'identitat compartides per tots: idioma, valors democràtics, procés històric, etc. tot respectant-se les diferents cultures existents i integrant-se aquests valors i actius culturals de tota la gent que viu en el mateix país, contribuint a reforçar les identitats culturals comunes, tant per part dels que han nascut aquí, com dels que han vingut de fora."

ACM i FMC (1995). "Les Administracions locals davant del fet migratori" (p. 1).

Després que el desplegament dels plans comarcals d'integració comencés a tocar sostre cap al principi del nou segle –en bona part per la no-ampliació de recursos a l'hora de promoure l'adaptació de les polítiques als nous requeriments que demana la gestió de la diversitat–, han estat cada cop més els ajuntaments que han abordat la qüestió de la diversitat cultural lligada a la immigració d'una manera planificada i transversal.

Biblioteques interculturals

Una mostra que la diversitat cultural es pot abordar des de qualsevol àmbit de les polítiques públiques, ho demostra el treball que estan fent algunes biblioteques per a adequar la seva oferta de serveis a un públic cada cop més divers. Vegeu Diversos autors (2002). *Immigració i biblioteca pública. A: Les biblioteques públiques: espais d'integració social*. Barcelona: Centre Unesco de Catalunya.

L'atenció política a la diversitat cultural i a la interculturalitat apareix a Catalunya vinculada al tractament de les dues últimes onades immigratòries: la procedent de la resta de l'Estat i la de més enllà de les fronteres europees. Dins un model d'integració dels immigrants eminentment orientat cap a la igualtat, trobarem la interculturalitat com un referent de fons, que pren força en l'àmbit de la política municipal.

Lectura complementària

Podeu trobar una anàlisi comparada d'experiències d'intervenció sobre immigració en l'àmbit municipal a:

M. Nadal, R. Oliveres, i M.À. Alegre (2002). *Les actuacions municipals a Catalunya en l'àmbit de la immigració*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

Resum

A partir de la distinció clàssica entre **política** (*politics*) i **polítiques** (*politics*), hem definit el **camp de les polítiques públiques** com l'espai estratègic on els diferents agents en joc (no només estatals, també civils) dirimeixen la legitimitat de les seves actuacions i programes.

Això ens ha permès delimitar el marc on poder aplicar l'objectiu principal del mòdul, a saber: conèixer en el context de quines polítiques ha sorgit la preocupació per la interculturalitat, en quins termes ha estat definida i programada aquesta qüestió i amb quins efectes sobre els agents del camp. Els marcs concrets on hem plantejat aquests interrogants han estat, en primer lloc, els estats occidentals –primer en el pla macropolític, després a escala local– i, en segon lloc, els àmbits estatals dins els quals s'emmarquen les polítiques públiques a Catalunya: la política del govern central i la de la Generalitat; fent esment també a la creixent localització de les polítiques sobre diversitat cultural en l'àmbit local.

En general, a Occident i pel que fa a la política d'estat, la interculturalitat esdevé políticament rellevant per als estats de **model pluriculturalista**; mentre que és ignorada pels estats que segueixen un **model assimilacionista**, i explícitament negada pels estats de **model segregacionista**. En el pla micro de les polítiques públiques locals, a més, el camp ha estat especialment propici per al sorgiment d'un espai intercultural, que incloïa la formació d'un **grup intermediari** (l'anomenada *race relations industry*) i la promoció professional per a membres de les minories culturals, allà on l'orientació era pluricultural i comunitària (les **polítiques de gestió comunitària** a la Gran Bretanya, per exemple).

Pel que fa a Catalunya i, en general, a l'Estat espanyol, el reconeixement de la diversitat cultural dins la política governamental ha estat ben tardà i poc notable. Fins als anys noranta no en trobem les primeres formulacions programàtiques i sempre vinculades a la política d'immigració.

Glossari

actuacions *f pl* Mesures polítiques dutes a terme per part d'un agent o agència social, que s'adreça a un públic concret i s'orienta cap a un objectiu. Concepte més restringit que el de polítiques, entès aquest últim com a conjunt d'actuacions combinades, que segueixen una certa coherència.

arbitrari cultural *m* Conjunt de signes i valors que es presenten com a universalment vàlids, quan han estat seleccionats a partir de la tradició i del codi d'un grup social.

assimilació *f* Procés pel qual un grup cultural és absorbit per un altre, tot perdent els trets culturals propis i adquirint els del grup receptor.

discriminació positiva *f* Actuació consistent a afavorir algú per damunt de la resta, com a compensació per una situació de partida que se suposa desigual i perjudicial per als seus interessos. En les societats occidentals, se sol aplicar als grups socialment desfavorits com ara les persones amb disminució. Als Estats Units d'Amèrica es parla d'acció afirmativa (*affirmative action*).

educació intercultural *f* Programa pedagògic consistent a formar en els alumnes una competència multicultural que els capaciti per a l'intercanvi i l'enriquiment mutu entre persones de diverses cultures.

etnocentrisme *m* En sentit ampli, visió del món basada en les categories de la cultura pròpia. Habitualment, s'empra en el sentit de deformació ideològica en el coneixement d'allò exterior al món cultural propi, és a dir, de *l'altre cultural*.

gestió comunitària (política de) *f* Segons Didier Lapeyronnie, són el tipus de polítiques orientades cap a l'harmonització de les relacions socials entre distintes comunitats dins un mateix territori. Reforcen la demarcació cultural dels grups i la relació entre ells. Es pot emprar com a expressió pròxima de *polítiques interculturals*.

mediador –a intercultural *m i f* Figura professional que té com a funcions la interpretació cultural a fi de facilitar la comunicació entre persones de cultures distintes, l'assessorament en la gestió de les relacions interculturals i, si escau, la mediació de conflictes en aquest tipus de relacions.

micropolítiques *f pl* Conjunt d'actuacions que s'esdevenen en les relacions entre agents i agències civils, en l'àmbit del que podem anomenar la vida quotidiana.

model d'integració cultural *m* Forma política per la qual un estat planteja i resol la qüestió de la cohesió social de la diversitat de grups i cultures que formen part d'una societat.

política *f* Àmbit dels afers de l'estat o del sistema polític en el pla macro.

polítiques *f pl* Conjunts de programes i actuacions que, a partir d'un cert espai de consens social, s'orienten cap a un fi, s'adrecen cap a un determinat públic i generen un camp de possibilitats estratègiques als agents que hi participen.

programa intercultural feble *m* Forma política que pren la interculturalitat quan afecta no tot el conjunt social, sinó només un o més grups designats com a *culturalment diferents*.

programa intercultural fort *m* Política orientada cap a la participació de tots els grups que formen una societat en reconeixement i l'intercanvi entre cultures diverses.

segregació *f* Procés social pel qual una persona o grup queda separat o aïllat respecte d'una altra persona o grup.

Bibliografia

Bibliografia bàsica

Departament de Benestar Social (1994). *Pla interdepartamental d'immigració. Document de presentació*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social.

Lapeyronnie, D. (1993). Las políticas locales de integración de las minorías inmigradas. Los casos francés y británico. A G. Ph. Tapinos (Dir.), *Immigración e integración en Europa* (pp. 17-34). Barcelona: Fundación P. Torras Doménech.

Ministerio de Asuntos Sociales (1995). *Plan para la integración social de los inmigrantes*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales. Dirección General de Migraciones.

Secretaria per a la Immigració (2001). *Pla interdepartamental d'immigració 2001-2004. Document de presentació*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència.

Tapinos, G. Ph. (1993). Inmigración e integración en Europa. A G. Ph. Tapinos (Dir.), *Inmigración e integración en Europa* (pp. 17-34). Barcelona: Fundación P. Torras Doménech.

Bibliografia complementària

Aragón, R. (1991). Hacia una política activa de inmigración. *Economía y Sociología del trabajo*, 11, p. 100.

Bilbeny, N. (2002). *Por una causa común. Ética para la diversidad*. Barcelona: Gedisa.

Bobbio, N. i Mateucci, N. (1983). *Diccionario de Política*. Madrid: Siglo XXI.

Bourdieu, P. i Wacquant, L. J. D. (1994). *Per a una sociologia reflexiva*. Barcelona: Herder.

Carrillo, M. (1992). *Els estrangers a Espanya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

Casey, J. (1995). *El papel de las organizaciones no gubernamentales en la elaboración de las políticas públicas. El caso de la integración de inmigrantes extranjeros en Cataluña*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona/Torre Jussana.

Cohen-Émerique, M. (1997). *La négociation-médiation, phase essentielle dans l'intégration des migrants et dans la modification des attitudes des acteurs sociaux chargés de leur intégration*. Paris: Hommes et migrations.

CRID-Consorci de Recursos i Documentació per a l'Autonomia Personal (2001). *Món local i diversitat. Estratègies, polítiques i serveis municipals per a la integració de persones immigrants no comunitàries*. Barcelona: CRID.

Dris Buisef i Zegrí, M. (1996). *Tres años del Proyecto Xenofilia de acogida y sensibilización. Red de solidaridad con la población inmigrada de Ciutat Vella*. Barcelona: Projecte Xenofilia.

De Jong, W. (1995). Contacts interethniques dans les deux quartiers: théorie et pratique. A D. Bechman (Dir.), *Ville et immigratio, prière d'insérer*. Paris: L'Harmattan.

Diversos autors (1992). *Sobre interculturalitat. Documents de Treball de la Segona Escola d'Estiu sobre Interculturalitat*. Girona: Fundació SER.Gi/Programa Trama.

Diversos autors (2000). Inmigració: racisme i cohesió social. *Quaderns de Serveis Socials*, 17. Barcelona: Diputació de Barcelona.

Diversos autors (2001). *Societats pluriculturals i educació: la interculturalitat com a resposta*. Girona: Servei de Publicacions de la Universitat de Girona/Ajuntament de Girona.

Diversos autors (2002). *Mediación intercultural. Una propuesta para la formación*. Madrid: Popular.

Foucault, M. (1979). *Microfísica del poder*. Madrid: La Piqueta.

Foucault, M. (1992). *Genealogía del racismo*. Madrid: La Piqueta.

Generalitat de Catalunya (2001). *Pla Interdepartamental d'Immigració 2001-2004*. Barcelona: Departament de la Presidència. Secretaria per a la Immigració.

Gosselin, G. i Lavaud, J.-P. (2001). *Ethnicité et mobilisations sociales*. Paris: L'Harmattan.

Guillot, J. (Dir.). (2003). *Immigració i poders locals*. Barcelona: Institut.

Institut Català de la Mediterrània (1999). *Polítiques d'educació intercultural a Europa*. Dossier de treball del curs del mateix nom celebrat entre el 18 de febrer i el 4 de maig de 1999. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània.

Maluquer, E. (1997). *II Informe sobre immigració i treball social*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Àrea de Serveis Socials.

Mény, Y. i Thoenig, J. C. (1992). *Las políticas públicas*. Barcelona: Ariel.

Nadal, M., Oliveres, R., i Alegre, M. À. (2002). *Les actuacions municipals a Catalunya en l'àmbit de la immigració*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

Pascual, J. (1999). La interculturalitat, aquesta dama encadenada que ens està esperant. *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 15.

Pascual, J. (2003). La interculturalitat en les polítiques públiques i escolars. El cas de Catalunya. A A. Ros (Coord.), *Bases antropològiques, socials i polítiques*. Barcelona: Pòrtic/Ediuoc.

Ribas, N. (1997). *Les ciutats i els immigrants: cinc casos de gestió municipal a Europa*. Estudi fet per encàrrec del Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.

Ros, A. (Coord.). (2003). *Bases antropològiques, socials i polítiques*. Barcelona: Pòrtic/Ediuoc.

Segarra, J. (Dir.). (1991). *El trabajador extranjero y la regularización de 1991*. Barcelona: Fundación Paulino Torras.

Subirats, J. (1994). *Análisis de políticas públicas y eficacia de la administración*. Madrid: Ministerio para las Administraciones Públicas.

Todd, E. (1994). *Le destin des immigrants. Assimilation et ségrégation dans les démocraties occidentales*. Paris: Seuil.

Weber, M. (1983). *El trabajo intelectual como profesión*. Barcelona: Bruguera.

Zapata-Barrero, R. (2001). *Ciudadanía, democracia y pluralismo cultural: hacia un nuevo contrato social*. Barcelona: Anthropos Editorial.

Altres documents d'interès

Associació Catalana de Municipis i Federació de Municipis de Catalunya (1995). *Les Administracions locals davant del fet migratori*.

Col·legi de Periodistes de Catalunya (1996). *Manual d'estil sobre el tractament de les minories ètniques als mitjans de comunicació social*.

Adreces d'Internet

Agence pour le développement des relations interculturelles: www.adri.fr

Consorci de Recursos per a la Integració de la Diversitat (CRID): www.diba.es/crid

Instituto de Migraciones y Servicios Sociales/Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales: www.imsersomigracion.upco.es

Red mundial para la diversidad cultural: www.incd.net

Secretaria per a la Immigració/Generalitat de Catalunya: www.gencat.net/presidencia/immigracio

